

Ioannes Tollius

(Amersfoort ca. 1550-

Amersfoort? 1628/29)

Een kei van een componist

4

Binnen Amersfoort wordt de naam van Joannes Tollius steeds bekender, al was het maar door de straat die naar hem genoemd is en het restaurant – gelegen aan de Utrechtseweg vrijwel op de hoek met de Tolliusstraat – dat zijn naam draagt. Zijn muziek wordt met enige regelmaat uitgevoerd, maar als persoon is hij obscuur gebleven. Recent onderzoek in de archieven van Amersfoort, Rieti, Assisi en Rome heeft nieuw licht geworpen op het leven van deze bijzondere stadgenoot.

In Amersfoort vinden we Joannes Tollius een ‘kei van een componist’, maar bij het grote publiek is zijn muziek vrijwel onbekend. Over de kwaliteit zegt dat niets, de muziek van vóór Bach is namelijk überhaupt grotendeels onbekend. Zelfs de muziek van Josquin Desprez, een van de grootste componisten aller tijden, is voor het grote publiek nagenoeg onbekend. Hoewel Tollius’ muziek internationale allure heeft, behoort hij niet tot de allergrootsten der aarde. We moeten hem feitelijk een tweederangs componist noemen. Dat klinkt erg onaardig, maar vergis u niet: het niveau van een tweederangs componist scheelt nauwelijks met dat van de eersterangs componisten. Een eersterangs componist – zoals de iets jongere Jan Pzn. Sweelinck (Deventer 1562-Amsterdam 1621) – weet in vrijwel alle composities een absoluut hoog niveau vast te houden. Een tweederangs componist heeft in sommige stukken datzelfde hoge

niveau, maar weet dat niet binnen zijn gehele oeuvre vast te houden. Ook binnen een en dezelfde compositie worden bij de tweederangs componist soms briljante passages afgewisseld met zwakkere momenten. Bestaat het oeuvre van een eersterangs componist vrijwel uitsluitend uit werken van topniveau, het oeuvre van een tweederangs componist bestaat deels uit gelijkwaardige topmuziek, deels uit uitstekende stukken met hier en daar een zwakkere passage en tenslotte soms ook nog uit enkele stukken met minder interessante muziek. Een goede uitvoering kan de zwakkere plekken vaak bijzonder goed maskeren, zodat ze moeiteloos overeind blijven tussen de briljante passages. Kortom, een tweederangs componist is alleszins de moeite waard en dat geldt beslist ook voor Joannes Tollius: hij was dan ook met recht een kei van een componist.

De Amersfoortse periode

Dat Joannes Tollius in Amersfoort geboren moet zijn, weten we in de eerste plaats uit de titelpagina's van de muziekdrukken die van hem bewaard zijn gebleven. In overeenstemming met het contemporaine gebruik noemt hij zich namelijk consequent 'afkomstig uit Amersfoort'. Ook in de gevonden archiefstukken uit Italië is de toevoeging 'uit Amersfoort' regelmatig aanwezig. Bovendien noemt Tollius in zijn voorwoord bij de eerste bundel met 5-stemmige motetten Amersfoort zijn 'vaderstad'. In de notariële akten tenslotte uit 1629, waarin zijn erfenis wordt geregeld, wordt hij 'geboortich van Amersfoort' genoemd.

Over de Amersfoortse periode van Tollius voorafgaand aan zijn vertrek naar Italië zijn in Archief Eemland helaas nog geen feiten over de componist zelf aan het licht gekomen. Recent onderzoek heeft echter wel enkele interessante gegevens over zijn familie aan het licht gebracht.¹ Op 24 februari 1549 wordt gemeld dat Meester Jan Tol als chirurgijn is opgetreden vanwege een verwonding.² Op 26 augustus van datzelfde jaar komt ene mr. Jan Thol voor als 'deken van de Broederschap van Sint Jacobs Troggelers' (het is onduidelijk wat hier met troggelen precies wordt bedoeld, maar ongetwijfeld niet iets met de ongunstige klank die het woord tegenwoordig heeft).³ Op 21 oktober 1560 vinden we een archiefstuk inzake een lening, waarbij mr. Jan Thol, 'busmeester van Sinte-Rocusbroederschap', samen met de deken van die broederschap optreedt als leninggever.⁴ Sint Rochus was de beschermheer van de pestlijders en de busmeester is wat wij nu de penningmeester zouden noemen. Op 15 oktober 1561 vinden we in een akte van transport, aangaande

een huis aan de Langestraat, het volgende: 'Anthonis Buys en zijn vrouw Alijdt verklaren [dat] mr. Anthonis Leo, volgens zijn huwelijksbrieven tussen hem en onze dochter Alijdt, gekozen heeft voor het voorste deel van het hele huis in de Langestraat dat de churgijn mr. Jan Thol gebruikt en bewoond (*sic*), met de voorwaarde dat het privaat met de gang waarvan de pijp uitkomt in het achterste deel, bij het voorste deel zal blijven horen. Mr. Anthonis [Leo] zal het hele privaat onderhouden en de materie mogen brengen en lossen in de hof van het achterhuis'.⁵ Al in 1549 blijkt Meyster Jan Thol in de Langestraat te wonen,⁶ maar de exacte locatie van het huis is niet te achterhalen. Op 10 april 1562 vinden we een archiefstuk inzake een rentebrief van '4½ keizersgulden sjaars' die Giellis Corneliss en zijn vrouw Frans op 20 juni 1558 toegekend hebben aan Ghijsbert Gerytszn en zijn vrouw Engel. De verkopende partij in dit archiefstuk wordt als volgt beschreven: 'Engel, Ghijsbert Gerytszn weduwe, met haar gekozen momber (= voogd) Geryt Hermanss; Jan Dircxzn en mr. Jan Thol als naaste vrienden van vaders zijde, (etc)'.⁷ Op 19 december 1547 wordt ene 'M[eeste]r Jan Thols zoon' veroordeeld tot een boete van 5 gulden, omdat 'hy mit syn degen in Cornelis Gelverss stoepen ende straeten geslagen heeft'.⁸ Het is niet duidelijk over wie het hier gaat, voor onze componist of een van zijn broers lijkt dit jaartal te vroeg, de jongens zijn vermoedelijk pas rond die tijd geboren. Het lijkt er op dat er nog een oudere generatie met de naam Jan Thol moet zijn geweest, wellicht dus de opa van de componist. Nog weer eerder terug in de tijd, in 1487 namelijk, treffen we in Amersfoort al een 'meyster Henric Tol ende Louweyns syn wyf' aan.⁹ Dit zou

1 Met dank aan Ton Reichgelt voor zijn hulp bij het archiefonderzoek in Amersfoort. 2 Archief Eemland, Stadsgericht Amersfoort, 1435-1811, inv. nr. 428-1, fol. 86^v. 3 Archief Eemland, Transportregister, bhn. 12, inv. nr. 436-3, fol. 281^r. 4 Archief Eemland, Stadsgericht Amers-

foort, 1435-1811, inv. nr. 436-4, fol. 314^v. 5 *Ibidem*, inv. nr. 436-4, fol. 358^r. 6 *Ibidem*, inv. nr. 428-1, fol. 129^v. 7 *Ibidem*, inv. nr. 436-4, fol. 376^r. 8 Archief Eemland, Register van keuren en breuken, inv. nr. 423, fol. 4^r. 9 Archief Eemland, Transportregister, bhn 12, inv. nr. 436-1, fol. 169^r. 10

erop kunnen duiden dat de familie Tol al enkele generaties lang tot de inwoners van Amersfoort heeft behoord. De toevoeging ‘meester’ die we vrijwel voortdurend bij de telgen uit het geslacht Tol aantreffen, duidt op een zekere status. De term werd gebruikt voor juristen, chirurgijnen, maar ook voor bijvoorbeeld een meester timmerman. In de familie kwamen nogal wat medici voor: in ieder geval gold dat voor de vader, de broer en voor een neef van de componist.

Uit de archieven doemt al met al een kapitaalkrachtige familie op, die zich bewoog in de hoogste kringen van de locale bevolking. Als de genoemde mr. Jan Thol, chirurgijn te Amersfoort, deken van het troggelaarsgilde en penningmeester van het pestgilde, de vader van onze componist is – en daar heeft het alle schijn van – dan woonde Joannes Tollius als jongen met zijn familie dus in het achterste deel van een huis aan de Langestraat. Max Seiffert, die in 1901/2 een uitgave van de zesstemmige madrigalen van Tollius verzorgde en dat vergezeld liet gaan van een artikel in het tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis,¹⁰ stelt: ‘Sein Vater hiess, wie aus einem unten noch zu erwähnenden Actenstück hervorgeht, ebenfalls Jan’. Helaas wordt in het vervolg van het artikel niet duidelijk om welk archiefstuk het gaat en zo blijft voor ons een aanname, wat voor hem kennelijk een zekerheid was.

De naam van de componist zelf komt voor het eerst voor in een archiefstuk van 17 augustus 1596. Op 10 juli 1596 treedt een Doctor Ruthelpho Tollio mede voor zijn broers en zusters op als leninggever aan Cornelis Aertsz en Geerlofgen zijn vrouw. Het gaat om een bedrag van 150 gulden, met als onderpand het huis van de leningnemers in de Amersfoortse Nieuwstraat.¹¹ Omdat de leninggever optreedt namens zijn broers en zusters, mogen we aannemen dat de ouders intussen zijn overleden en dat het geld dat beschikbaar gesteld wordt uit de erfenis afkomstig is. Op 17 augustus

van datzelfde jaar verklaart doctor Rathelphus Tollius, dat de rente niet hem, maar aan zijn broer Jan Tol toekomt. Johan van Vanevelt verklaart voor Jan Tholl – die het recht verkreeg van Doctor Rathelphus Toll – van Jan Crijnen de schuldsom ontvangen te hebben (de variatie in spelling van de namen is letterlijk overgenomen uit de archiefstukken). Het is voor ons geen verrassing dat de componist zich in deze kwestie moest laten vertegenwoordigen, want hij verbleef op dat moment namelijk in Padua. Of het feit dat de rente van deze lening aan Jan toekomt betekent dat Jan de oudste zoon was is niet met zekerheid te zeggen, maar het lijkt wel aannemelijk.

Met doctor Rathelphus Tollius is ongetwijfeld de broer Rudolf bedoeld. Dit is vast en zeker dezelfde persoon als ene Roelof, die op 25 april 1567 in de Amersfoortse archieven voorkomt. We lezen: ‘Geertgen Wynen volgen[de] bekenende submissie, is gecond[empneer]t inde boete van drye keyser gulden ter canse dat sy tot haeren huuse des nachts eenen Roeloff M[eeste]r Jan Thollen soen gelogeert heeft wyens name sy des avonts den com[m]issarissen opte wacht nyet angebrocht en heeft, co[n]trarie die publicaten deser Stadt’.¹² Geertje Wijnen hield kennelijk een pension en had verzuimd Roelof Thol aan te melden, zoals dat volgens de regels van de stad voorgeschreven was. Op zich niet erg belangwekkend, maar voor ons bijzonder interessant omdat Roelof hier de zoon van mr. Jan Thol wordt genoemd. Als het hier daadwerkelijk om de broer van de componist gaat, dan heette de vader van de componist dus inderdaad ook Jan.

Arnold van Buchel (1565-1641) beschreef de beide broers in zijn *Vitæ eruditorum Belgicorum* als volgt: ‘Joannes Tollius uit Amersfoort, een voortreffelijk musicus, maar iemand met een

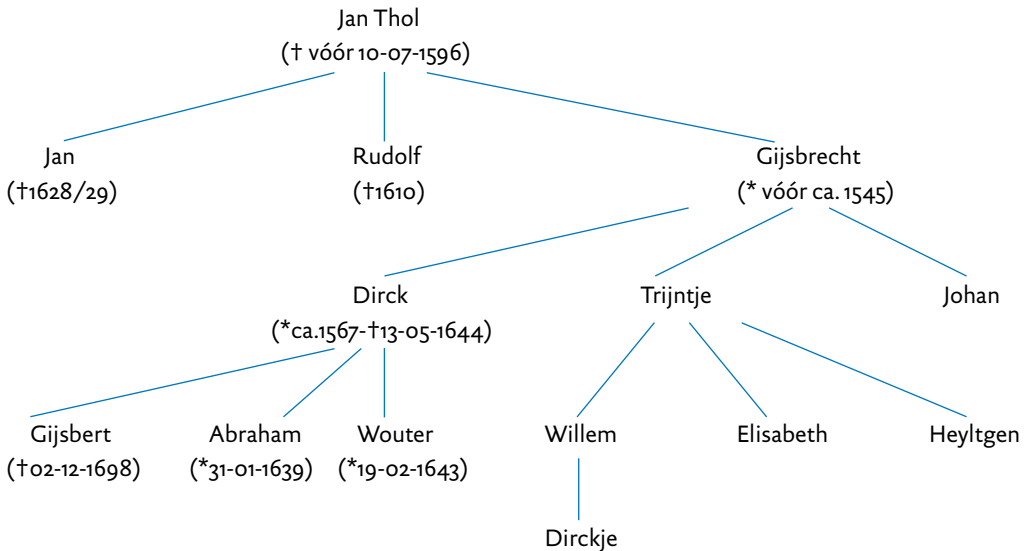
Max Seiffert, ‘Jan Tollius’, in: *TVNM vii* (1901), p. 4-19.

¹¹ Archief Eemland, Stadsrecht Amersfoort, 1435-1811, inv. nr. 436-11. ¹² *Ibidem*, inv. nr. 423, fol. 54^r.

ongunstige reputatie, broer van Rudolphus de medicus'.¹³ Hij verwijst met de laatste toevoeging naar een beschrijving van Rudolf enkele pagina's eerder in hetzelfde handschrift. Ook Rudolf komt er niet best vanaf.

Uit de combinatie van gegevens kunnen we

een schets van de stamboom van de familie Tol construeren. Veel gegevens zijn ontleend aan de archieven van notaris Claes Verduyn in Utrecht, die regelmatig werd ingeschakeld door Dirck van Toll, een Utrechtse medicus en een zoon van Gijsbrecht, een andere broer van onze componist.¹⁴

Muziekles op de Latijnse school

De meeste jongens, zeker die uit welgestelde families, bezochten tussen ongeveer hun achtste en hun vijftiende levensjaar de Latijnse school.¹⁵ Er is hier een samenloop van omstandigheden die wellicht van invloed kan zijn geweest op de ontwikkelingskansen van het talent van de jonge Jan Tol. In de periode namelijk dat hij vermoedelijk de Latijnse school bezocht, was de Luikse componist Petit Jan de Latre er muziekleraar. Deze componist had furore gemaakt in zijn geboorteplaats,

waar hij 'maître de chant' was van achtereenvolgens de kapittelkerken Saint-Jean l'Évangéliste en Saint-Martin. Daarnaast was hij aangesteld als 'maître de chapelle' bij Georg van Oostenrijk, de prins-bisschop van Luik. In de uitgaven van de Leuvense muziekdrukker Pierre Phalèse nemen de werken van Petit Jan de Latre een voorname plaats in, waarbij hij aanvankelijk niet onderdeel was voor zijn thans bekendere tijdgenoten Jacob Clemens non Papa, Thomas Crecquillon en Pierre de Manchicourt. Dat het uiteindelijk met de carrière

¹³ A. van Buchel, *Vitae eruditorum Belgicorum*, Universiteitsbibl. Utrecht, hs. 838 [7E11], f271^v. ¹⁴ Zie o.a. Jaarboek Oud-Utrecht 1979, p. 105-109, Maandblad Oud-Utrecht 1980-7/8, p. 103, Maandblad Oud-Utrecht 1980-11, p. 131-132 en Maandblad Oud-Utrecht 1981-2, p. 23-24.

¹⁵ Jan Bloemendal, *Spiegel van het dagelijks leven? : Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw* (Hilversum, Verloren 2003).

van Petit Jan de Latre minder gunstig verliep kon wel eens komen door zijn financiële huishouding. Hij heeft namelijk zijn leven lang een spoor van schulden achtergelaten. Toen in 1557 Georg van Oostenrijk, zijn belangrijkste werkgever en beschermheer, overleed kon Petit Jan zich kennelijk moeilijk staande houden in zijn geboortestad. Hij zocht de lufte van een kleine provinciestad in de noordelijke Nederlanden en kwam zodoende in Amersfoort terecht. Zijn aanwezigheid is voorts nog alleen vastgesteld voor 1563, maar er zijn aanwijzingen dat hij er toen al geruime tijd verbleef (zie mijn artikel in Jaarboek Flehite 2008).¹⁶ Volgens de titelpagina van een muziekboekje dat in 1563 te Düsseldorf werd gedrukt was hij ‘aartsmusicus’ van het ‘gevierde Amersfoortse koor’, een koor waar vermoedelijk Jan Tol op dat moment deel van uitmaakte. Een gedicht van Nicolaes Edanus, de rector van de Latijnse school, prijkt eveneens op deze titelpagina. Gewoonlijk werd het muziekonderwijs door de rector van de Latijnse school zelf gegeven, maar juist deze rector blijkt op die regel een uitzondering te zijn geweest. In zijn aanstellingsbrief van 1555 valt het volgende te lezen:

Ende hyer toe sal de voorn. Rectoer noch versyen wesen van eenen bequaeme *Suceenter of Sangmeester*, om by den selven ‘t Koor in de Kercken mit ten Coorkynderen tot alle Heylige avonden en Heylige dagen te bewaren, mitsgaeders dat dagelix Lof, ende ook den Kynderen haer Sange te leeren alst voortyts gewoonlick is geweest. Ende sal den voornoemden Rectoer des Vrydaegs mit syn Clercken solempnelicken in den Kercken syngen dat Lof de *Sancta Cruce* [...]¹⁷

Het is duidelijk dat De Latre niet al in 1555 in de functie van zangmeester is benoemd, maar het

lijkt aannemelijk dat hij rond 1560 in Amersfoort is gearriveerd. Ook hier bleef het blazozen van Petit Jan niet onbesmet en het is juist op basis van zijn schulden dat zijn aanwezigheid in Amersfoort kon worden vastgesteld. Vanaf december 1565 vinden we deze musicus in Utrecht, waar hij op 31 augustus 1569 komt te overlijden. De jaren dat hij in Amersfoort werkte als muzikleraar aan de Latijnse school vallen – als het aangenomen geboortjaar van Tollius enigszins klopt – voor een belangrijk deel samen met de leerjaren van de jonge Jan Tol. In hoeverre deze samenloop van omstandigheden beslissend is geweest voor de muzikale ontwikkeling van onze componist is niet meer te achterhalen. Dat het enig positief effect gesorteerd zal hebben is zeer waarschijnlijk.

De zeer eerbiedwaardige en voortreffelijke musici van Amersfoort

Tollius geeft in het voorwoord van zijn eerste bundel met 5-stemmige motetten aan reeds op jonge leeftijd de functie van muziekmeester in de Onze-Lieve-Vrouwekapel te hebben vervuld.

Terwijl de Sint-Joriskerk formeel de hoofdkerk van Amersfoort was, werd deze in luister overvleugeld door de Onze-Lieve-Vrouwekapel. De oorzaak daarvan is gelegen in een Mariabeeldje dat over miraculeuze krachten bleek te beschikken. Het kreeg in 1444 een plaats in de Mariakapel aan het Onze-Lieve-Vrouwekerkhof. Een stroom van bedevaartgangers vond sindsdien zijn weg naar Amersfoort. In 1445 openbaarde Maria aan zuster Geertruyd Willems van het Agnietenconvent dat van de opbrengst van de pelgrimage een mooie toren gebouwd moest worden, hetgeen geschiedde. De kapel, die uitgroeide tot een grote kerk, is intussen verdwenen, maar de toren steekt

¹⁶ S.H. Groot, ‘Cantionum Musicarum (Düsseldorf 1563). Een ‘Amersfoorts’ muziekboek’, in: *Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2008*, p. 8-29.

¹⁷ De oorspronkelijke aanstellingsbrief is in het Archief

Eemland niet teruggevonden, voor de weergave van de tekst is gebruik gemaakt van Van Bemmelen, *Beschryving der stad Amersfoort* (Utrecht 1760), 424-425, die de gehele brief citeert.

De O.L.V.-Kerk te Amersfoort.
Foto: Museum Flehite.

nog altijd fier boven het oude stadscentrum van Amersfoort uit. Amersfoort was sindsdien tot aan de reformatie en zelfs nog daarna het belangrijkste bedevaartsoord in de noordelijke Nederlanden en had aantrekkingskracht op mensen van heinde en verre, zelfs van ver buiten de huidige landsgrenzen.¹⁸

Tollius' baan als muzikmeester in de Onze-Lieve-Vrouwekapel is dan ook zeker niet zonder betekenis. Hij dankt in zijn voorwoord bij de eerste bundel met vijfstemmige motetten zijn vroegere collega's voor het feit dat zij hem benoemd hebben in die functie, ondanks zijn jonge leeftijd en ondanks het feit dat er veel bekwamere kandidaten beschikbaar waren voor de functie. We laten Tollius zelf aan het woord:¹⁹

EEN ALLERHARTELIJKSTE GROET
AAN DE ZEER EERBIEDWAARDIGE
EN VOORTREFFELIJKE MUSICI VAN
AMERSFOORT.

Zeer eerbiedwaardige en voortreffelijke musici, het ligt in de aard van alle mensen om, wanneer zij zich ver van hun vaderstad bevinden, zich die altijd te herinneren en altijd in gedachten daar te zijn. Ook in mezelf bespeur ik dit verschijnsel. Hoewel ik al zo vele jaren ver van mijn vaderstad verblijf, gaat er toch bijna geen dag voorbij dat ik er niet aan denk en waarop ik niet al het waarlijk goede van de Here onze God in mijn gebeden aan mijn vaderstad toewens. Maar wat ik over mijn vaderstad zeg, zeg ik voornamelijk over u, door wie ik, toen ik daar was, overladen ben met vele grootse weldaden.

Maar vooral ben ik getroffen door die wel-

¹⁸ Ottie Thiers, *Bedevaart en kerkeraad. De Amersfoortse Vrouwevaart van 1444 tot 1720* (Hilversum 1994). Zie ook: <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/>

plaats/24. ¹⁹ Met dank aan Jan Bloemendal voor zijn correcties op de vertaling van het Latijn.

NOBILISSIMIS ET EXCELLENTISS:

MUSICIS AMORSFORTIIS

S. P. D.

Mnibus à natura insitum est Nobilissimi & Excellentissimi Musici. Vt cum a Patria longè absint, patriæ semper recordentur, & ad patriam semper mentem, cogitationemq; conuertant. Quod in me ipso experior; qui cum tot annis à patria absim; nullus tamen fere dies est; quo de patria non cogitem, & quo eidem à Deo Opt. Max. vera bona precibus non contendam. Quod de patria dico, de vobis præcipue dico; a quibus dum itic eram, multis maximisq; beneficijs affectus sum: Sed illo in primis cuius memoria ab animo meo nunquam discedet, quod me tunc temporis in ipso adolescentiæ meæ flore inter tot, quibus ego in hac facultate longè inferior eram, Musices Moderatorem in Ecclesia D. Mariæ Virginis concordibus suffragijs constituere voluistis. Quod tantum apud me valuit; vt editurus tenues quosdam ingenij mei fætus vos mihi præcipue delegerim, quibus hos ex animo dicarem. Hos autem vos ita accipiatis volo; vt vobis & patriæ multo maiora me debiturum esse sciatis nam parum prudens sim, si tanta debita leuidenti munusculo persolvere me posse putem. Valet. Patavij xv. Kal. Iunij, M. D. lxxxvj.

Ioan. Tollius.

De opdracht in de eerste bundel met vijfstemmige motetten.

Foto: Murhardsche und Landesbibliothek der Stadt Kassel.

daad, die ik mij altijd zal blijven herinneren, dat u mij toen in de bloeitijd van mijn jeugd unaniem hebt willen aanstellen als muzikleider in de kerk van de Heilige Maagd Maria, terwijl er bij deze gelegenheid toch vele andere musici waren van wie ik verre de mindere was. Dit heeft mij zoveel vertrouwen gegeven dat ik, nu ik op het punt sta enige vruchten van mijn geest te publiceren, speciaal u heb uitgekozen, om deze vruchten van harte aan op te dragen.

Echter, ik hoop dat u deze accepteert in de

wetenschap dat ik u en onze vaderstad in de toekomst veel grotere dingen verschuldigd zal zijn; want het zou niet van veel verstand getuigen als ik zou denken dat ik zo grote schulden zou kunnen terugbetalen met zo'n armzalig geschenk. Gegroet. Padua 15 juni 1591.

Joan. Tollius.

Het is verstandig om de inhoud van een voorwoord met enige scepsis te benaderen, want het is doorgaans een eerbetoan aan degene die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de

financiering van de uitgave. Het is dan natuurlijk zaak om deze weldoener in het zonnetje te zetten en over hem de loftrumpet te steken, ook al is de werkelijkheid misschien minder gunstig. In dit geval lijkt dat echter minder waarschijnlijk, omdat het koor van vroegere collega's – aan wie het voorwoord is gericht – als groep intussen niet meer bestond. Door de reformatie, ruim tien jaar eerder, was deze groep namelijk uiteengevallen. Voorts lijkt het niet erg waarschijnlijk dat geld uit Nederland moest komen om een uitgave in Italië te realiseren en dan nog wel voor een bundel met katholieke motetten. Het feit dat ook in het voorwoord van de tweede bundel met vijfstemmige motetten (verschenen in hetzelfde jaar 1591) wordt ingegaan op het persoonlijke leven van de componist, doet vermoeden dat we hier met een oprechte behoefte te maken hebben om mensen te danken en te eren die in het leven van de componist van betekenis zijn geweest. Ik ben daarom geneigd de inhoud van het voorwoord als een tamelijk getrouwe weergave van de werkelijkheid aan te nemen.

Naar Italië

Amersfoort heeft de reformatie lang buiten de poort kunnen houden. Tijdens een korte bezetting door de geuzen van 19 augustus tot 20 november 1572 introduceerden afgevaardigden van prins Willem van Oranje de gereformeerde religie in de stad, maar Amersfoort koos na het vertrek van de geuzen opnieuw de zijde van Philips II en is tot 10 maart 1579 katholiek gebleven.²⁰ Op die dag werd het stadsbestuur gedwongen de religievrede te aanvaarden en ruimte in te richten voor de protestanten. Onder andere de Onze-Lieve-Vrouwekapel werd toebedeeld aan de

gereformeerden en als Tollius er op dat moment nog de koorleider was, dan heeft hij zijn taak noodgedwongen moeten neerleggen. De Sint-Joriskerk bleef beschikbaar voor de katholieken, maar in de maanden die volgden kregen zij het steeds lastiger. Vanaf 18 maart 1580 kwam er een eind aan de godsdienstvrede en aan de vrijheid van katholieken om hun geloof in het openbaar te belijden.²¹

In zijn al eerder aangehaalde artikel uit 1901 schrijft Max Seiffert het volgende: 'Unter Alba's 1568 gerade beginnender Blutherrschaft brachen in politischer, wie in religiöser Hinsicht schwere Zeiten über die Niederlande herein. Wie nun der Inhalt seiner späteren Motetten-Bücher erweist, war Tollius ein glaubensfester Katholik. Es ist somit klar, dass er und seine Familie angesichts der Unabhängigkeits-Bestrebungen der nördlichen Provinzen oft in schwierige Lagen kamen. Ihre Stunde hatte deshalb geschlagen, als die Lostrennung der Utrechter Union 1579 in der That stattfand und dazu später noch der katholischen Confession der Schutz aufgesagt wurde. So ergriff Tollius den Wanderstab und begab sich nach Italien'.²²

De familie Tol onderhield ook na 1579 contacten met enkele katholieke prominenten in Amersfoort, zoals Johan van Vanevelt en Jan van Ingen. Beide heren zijn volgens de archieven namens Joannes Tollius opgetreden in enkele geldkwesties. Van Buchel zegt bovendien van Rudolf dat hij de Spaanse partij aanhing.²³ Het lijkt er dus inderdaad op dat de familie Tol na de alteratie katholiek is gebleven. Ook van de componist lijkt dit aannemelijk. In Assisi doet hij zelfs een verzoek aan de bisschop om tot priester gewijd te mogen worden.²⁴ Het is niet duidelijk of hij de wijding ook heeft ontvangen, maar daarover straks meer.

De voorstelling van zaken door Seiffert is

²⁰ C.A. van Kalveen: 'Een vast gelove, ende Christus vrede sij met ons ende allen onsen vianden mede', in: *Bijvoegsel bij "Hervormd Amersfoort" 30 november 1979* nr. 43, p[1]. ²¹ Kalveen, *o.c.*, p. 3. ²² Seiffert, *o.c.*, p. 5.

²³ A. van Buchel, *Diarium* (ed. Brom en Van Langeraad) Amsterdam 1907, p. 450. ²⁴ Assisi, Archivio Capitolare di S. Rufino, ms. 112-4, Atti Capitolari, c. 43r.

echter nogal romantisch en de kwestie verdient nadere beschouwing. Het bovengestelde zegt immers weinig over de innerlijke geloofsovertuiging van Jan als individu op het moment dat Amersfoort de zijde van de Opstand koos. De reden om naar Italië te gaan kan divers zijn geweest, wellicht ook zijn voortgevloeid uit een combinatie van motiverende factoren. Voor een musicus was een belangrijk effect van de reformatie namelijk dat de kans om met muziek een inkomen te verwerven aanzienlijk was geslonken. Het beroep van kerkmusicus bestond in de protestantse kerk niet meer en waar er vroeger in vrijwel alle wat grotere kerken naast een organist ook een aantal professionele zangers actief was onder leiding van een kapelmeester, bestond nu nog hooguit de taak van stadsorganist als muzikale baan van enig aanzien. Niet elke musicus zal even vaardig zijn geweest op het orgel en voor een aantal van hen was er in de Nederlanden dan ook geen werk meer te vinden.

Of Tollius over de vaardigheden van een professioneel organist beschikte is niet bekend. Hij wordt echter nooit als organist in de archieven genoemd, terwijl in Italië veel van zijn collega's ook als organist actief waren. Uit de Amersfoortse archieven is wel te achterhalen wie er rond de reformatie de functie van organist bekleedden. Het grote orgel van de Sint-Joriskerk werd sinds 1572 bespeeld door Henrick Spruijt, die in 1576 werd opgevolgd door Jacob Burchartszone.²⁵ Op 1 april 1580 kreeg deze laatste een aanstelling van de stadsmagistraat tot organist aan de Sint-Joriskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekapel.²⁶ Hij is daarmee de Amersfoortse evenknie van Jan Pzn. Sweelinck, die bij de alteratie van Amsterdam in 1578 de overgang van katholiek organist naar stadsorganist in overheidsdienst maakte.

We moeten verder nog in ogenschouw nemen dat we niet weten in welk jaar Tollius naar Italië trok. Misschien inderdaad rond 1580, tijdens of kort na de alteratie. Maar als hij al in 1540 of 1545 geboren is en rond zijn twintigste vertrok, dan was dat al rond 1560/65. Nog vóór de Beeldenstorm, toen er van een dreigende overgang tot het protestantisme nog geen enkele sprake was.

Het feit dat Tollius in Italië katholiek is gebleven en dat een belangrijk deel van zijn oeuvre uit katholieke motetten bestaat, zegt op zich ook niet zo veel. In Italië was er immers geen keus en je bleef er aanhanger van het oude geloof, ook zonder dat je specifiek daarvoor gekozen had. Het feit dat Tollius katholieke motetten componeerde is evenmin van doorslaggevende betekenis, het schrijven van motetten behoorde tot het takenpakket van een kerkmusicus en de inhoud van de teksten vloeide in eerste instantie voort uit de bestemming van die motetten binnen de liturgie. We mogen in dit kader ook niet uit het oog verliezen dat Tollius' gedrag in Italië niet onbesproken is gebleven. Weliswaar – we zullen het verderop nader bespreken – werd hij door de bisschop van Assisi een goed katholiek genoemd, maar deze uitspraak was nodig om hem te verdedigen in een aanklacht van ketterij. Ook het feit dat Tollius in 1601 een functie aanvaardde aan het hof van Christian IV van Denemarken is toch een kanttekening die in dit verband niet ongenoemd mag blijven: men hing er namelijk de Lutherse godsdienst aan.

Tenslotte moeten we ook niet vergeten dat talloze jongemannen uit welgestelde kringen richting Italië trokken, op zoek naar educatie en avontuur. Dat gebeurde al in de eeuwen die aan Tollius' tijd vooraf gingen, toen er nog slechts één ongedeeld geloof was; het gebeurde op een haast

²⁵ C.A. van Kalveen: 'De oudste rekening van de Sint Joriskerk teruggevonden', in: *Flehite: tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht*, jrg. 11, nr. 2 (aug. 1979), p. 22. ²⁶ C.A. van Kalveen: 'Een vast gelove, ende

Christus vrede sij met ons ende allen onsen vianden mede', in: *Bijvoegsel bij "Hervormd Amersfoort"* 30 november 1979 nr. 43, p. 3.

geinstitutionaliseerde manier in de eeuwen erna nog steeds: de ‘grand tour’, een educatiereis door Frankrijk en Italië, was in de zeventiende en achttiende eeuw de gangbare afsluiting van de schooltijd van jongens uit de welgestelde kringen.

Wat ook de motivatie is geweest en welk tijdstip hij er ook precies voor heeft uitgekozen, zeker is in ieder geval dat Tollius naar Italië is gegaan. Hoe Tollius precies gereisd is weten we niet, maar ook toen al lag de weg naar Rome ‘tussen Keulen en Parijs’.²⁷ Als we de contacten die er tussen Amersfoort en Düsseldorf bestonden (zie mijn artikel in *Jaarboek Flehite 2008*)²⁸ in ogeschouwen nemen, dan zou een reis via Düsseldorf naar Keulen en verder over de Rijn het meest voor de hand liggen. De meest gangbare route liep dan verder via Augsburg en München en van daar over de Brennerpas naar Noord-Italië. Of Tollius op deze reis ook de universiteitsstad Heidelberg heeft aangedaan en of hij daar toen contacten heeft gelegd die een rol gespeeld hebben bij de uitgaven van zijn werken die in 1597 in Heidelberg tot stand kwamen, is niet meer te achterhalen.

Het is evident dat Tollius niet met de aanstelling van kapelmeester in Rieti al op zak aan zijn reis is begonnen. We zullen straks zien dat hij met elf stemmen voor en twee tegen is benoemd en het had dus ook heel anders kunnen uitpakken. Wie weet hoe vaak hij voordien in plaatsen in de regio al is afgewezen bij zijn sollicitaties naar vergelijkbare functies. Waar hij precies verbleef totdat hij in Rieti aan de slag kon is onbekend. Toch lijkt Rome de meest voor de hand liggende plaats om in eerste instantie naar toe te trekken. De kans op een baan als zanger is in deze wereldstad met zijn talloze kerken en kapellen natuurlijk aanzienlijk groter dan elders in Italië. Misschien was er zelfs via bemiddeling vanuit Nederland al een toezegging voor een plek als zanger in een koor in Rome. Maar hij kan natuurlijk ook in een kleine stad ergens in de wijde omtrek hebben vertoefd totdat de vacature voor een kapelmees-

ter hem naar Rieti trok. Alleen bij toeval kan zijn verblijfplaats in Italië, voorafgaand aan zijn benoeming in Rieti, aan het licht komen. Tot op heden heeft de spreekwoordelijke hooiberg zijn speld echter nog niet prijsgegeven.

In Rieti

Op 2 september 1583 wordt ene ‘D. Ioannem Tullium Flandrum’ voor de duur van een jaar benoemd tot meester van de muzikale kapel en het koor van Rieti.

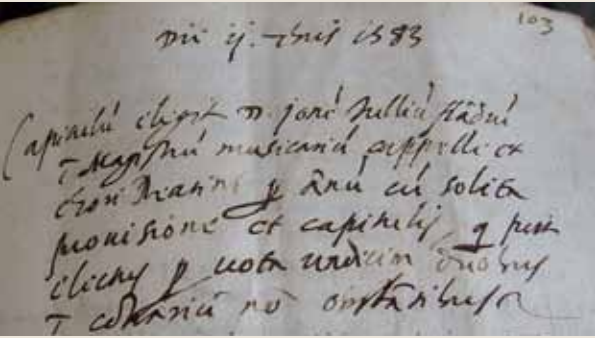
In de archieven lezen we dat de benoeming niet unaniem geschiedde, er waren elf stemmen voor en twee tegen, maar dat was een niet ongebruikelijke stemverhouding. Deze uitslag betekende dat er geen belemmering was om de man aan te stellen. Dat het hier om Joannes Tollius uit Amersfoort gaat, is in eerste instantie nog niet duidelijk. De term ‘Flandrum’ (uit Vlaanderen) moeten we niet te letterlijk nemen, dit is een toen gebruikelijk voorbeeld van ‘pars pro tota’ (deel voor het geheel): in de zestiende eeuw werd Vlaanderen als synoniem voor de Nederlanden gebruikt, zoals nu de term Holland nog vaak voor heel Nederland staat. De spelling Tullius lijkt vreemd, maar kennelijk heeft hij in eerste instantie zijn naam op deze wijze gelatiniseerd. Als we in het vervolg van dit betoog de schreden van deze musicus volgen tot in Assisi, wordt gaandeweg duidelijk dat de kapelmeester uit Rieti inderdaad niemand anders is dan Joannes Tollius uit Amersfoort. De vertaling van de aanstellingstekst luidt: ‘Het kapittel heeft dhr. Johannes Tollius uit de Nederlanden voor een jaar benoemd tot muziekmeester van de Kapel en van het koor van Rieti, met het gebruikelijke voorbehoud en de gebruikelijke bepalingen. Hij was gekozen met

²⁷ Anna Frank-van Westrienen, *De Groote Tour, Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1983. ²⁸ Groot, o.c., p. 19-20.

De Dom van Rieti.

Foto: auteur.

De aanstelling van Tollius in Rieti op 2 september 1583.
Foto: auteur, Archivio Vescovale di Rieti.

Tollius en Rinaldo del Mel samen op een betalingslijst.
Foto: auteur, Archivio Vescovale di Rieti.

elf stemmen voor en twee tegen, en dus zonder belemmering'.²⁹

Angelo Sacchetti-Sassetti, een in Italië bekende historicus en filoloog die uit Rieti afkomstig was, heeft in een reeks artikelen onder de titel 'La Cappella Musicale del Duomo di Rieti' een schat aan informatie vrijgegeven.³⁰ Onderstaande tekst is grotendeels gedestilleerd uit zijn artikelen, aangevuld met gegevens van mijn eigen onderzoek ter plaatse.³¹

De aanstelling van Joannes Tollius liep van 2 september 1583 tot ongeveer een jaar later. Op 6 juli 1584 lezen we het volgende: 'Het kapittel heeft dhr. Rinaldo del Mel, Fransman, voor een jaar benoemd tot muziekmeester van de Kapel en daarna met goedvinden, en dat hij moet beginnen na het verstrijken van het jaar van meester ... [de naam is niet ingevuld, maar dit moet natuurlijk Tollius zijn] uit de Nederlanden, die nu dienst doet, en met het gebruikelijke salaris en de gebruikelijke bepalingen, en dat de bepalingen schriftelijk en

mondeling door meester Rinaldo moeten worden onderschreven en geaccepteerd. Dit werd besloten met elf stemmen voor en twee tegen, dus zonder belemmering'.³²

In mijn zoektocht naar archiefstukken over Tollius in Italië, bezocht ik in 2009 het bisschoppelijk archief in Rieti. Naast de vermelding van Tollius' aanstelling vond ik er ook nog twee betalingen aan hem, die bij Sacchetti-Sassetti niet worden genoemd. Op een ervan staat de naam van Tollius samen met die van Rinaldo del Mel, beiden met de titel 'Maestro di cappella' en beiden voor een bedrag van 8 dukaten.

Om ons een oordeel te kunnen vormen over de betekenis van het feit dat Tollius na een jaar alweer vertrekt, moeten we dit in relatie zien tot de aanstellingen van zijn voorgangers en opvolgers. Vanaf het midden van de eeuw was er aanvankelijk een betrekkelijk rustige periode, waarin de post van kapelmeester werd vervuld door musici die uit Rieti afkomstig waren. In 1551 was dhr. Mariano

²⁹ Archivio Vescovale di Rieti, Decr. Capit., III, 103.

³⁰ Angelo Sacchetti-Sassetti, 'La Cappella Musicale del Duomo di Rieti', in: *Note d'Archivio per la Storia Musicale*, jg. XVII, nr. 3 (mei-juni 1940), p89-104; jg. XVII, nrs. 4-6 (juli-december 1940), p. 121-170; jg. XVIII, nr. 2

(maart-april 1941), p. 49-88. ³¹ Met dank aan Esther Kronenburg voor haar hulp bij de vertaling van het Italiaans. ³² Angelo Sacchetti-Sassetti, 'La Cappella Musicale del Duomo di Rieti', in: *Note d'Archivio per la Storia Musicale*, jg. XVIII, nr. 2 (maart-april 1941), p. 71.

Rina da Rieti als kapelmeester werkzaam. Er is verder weinig rond deze aanstelling bekend, alleen dat hij onbetaald was omdat Rina al een prebende als kanunnik ontving. Hij werd in 1553 opgevolgd door dhr. Giov. Vincenzo Moricheo da Rieti. Deze musicus zou de post gedurende ruim twintig jaar bekleden. Tijdens de aanstelling van deze man zou het salaris van de kapelmeester spectaculair toenemen. Omdat uiteindelijk ook Tollius tegen de dan gebruikelijke vergoeding werd aangesteld, is het interessant om deze ontwikkeling weer te geven.

In tegenstelling tot zijn voorganger kreeg Moricheo bij zijn aanstelling een bescheiden salaris van 10 dukaten per jaar. Op 4 augustus 1561 kondigde het kapittel af dat hem voortaan jaarlijks 10 kwarten graan, 3 kwarten spelt en 10 vaten wijn zouden worden gegeven. Daartegenover stond de plicht om steeds aanwezig te zijn in het koor, behalve tijdens de metten en op weekdagen tijdens de tertsen, op straffe van twee carlini boete in geval van nalatigheid. Het kapittel kondigde tevens af dat als hij op een dag een prebende zou ontvangen, hij opnieuw voor niet meer dan 10 dukaten zou moeten dienen. Als hij echter een prebende als kanunnik zou ontvangen, dan zou zijn honorarium zelfs geheel vervallen. Deze geldelijke verbeteringen tonen de welwillendheid van het kapittel jegens de maestro, die blijkbaar in bijzondere gratie was bij de bisschop. Het jaar daarop werden aan hem bovendien 12 dukaten gegeven, later nog aangevuld met 5 kwarten graan en twee vaten most. Deze verhoging van de vergoeding ging deel uitmaken van het salaris op voorwaarde dat de kapelmeester gratis muziek zou onderwijzen aan de geestelijken van de kathedraal. In 1563 wordt het graan op 18 kwarten gebracht en de most op 16 vaten. Vanaf 24 september van dat jaar werd met welbevinden van het kapittel bepaald dat hij een boete van 2 carlini zou krijgen als hij zou ontbreken op feestdagen, een boete van 1 carlino als hij op weekdagen er niet zou zijn en van

een halve scudo als hij buiten de Dom zou gaan zingen zonder toestemming. Uiteindelijk werd vastgesteld dat aan de maestro de gebruikelijke gratificaties zouden worden gegeven, zoals aan de kanunniken, de begunstigden en de clerici, en twee dukaten per jaar voor de eenstemmige zang, voor de kapeldienst en voor de meerstemmige zang.³³

Moricheo werd als kapelmeester opgevolgd door vier buitenlandse musici, die allen slechts kort aanbleven. Op 1 januari 1578 werd Alessio Spagnuolo, residerend in Rome maar kennelijk afkomstig uit Spanje, benoemd als kapelmeester met de vergoeding die men placht te geven aan zijn voorganger. De benoeming was voor een jaar en daarna met goedkeuring van het kapittel. Het kapittel was aanvankelijk tevreden over de maestro en betaalde hem inderdaad enkele maanden woninghuur. Het gaf hem bovendien 5½ scudi in de hoop dat hij zorgvuldiger de kerkdiensten zou bijwonen. Zijn hele jaarloon van 1579 werd uitbetaald, hoewel hij – klaarblijkelijk buiten zijn schuld – niet het hele jaar gediend had. Aangezien de post van organist voor enige tijd vacant was gebleven, werd ook deze aan hem toegekend met een maandelijks vergoeding van 1 scudo. Waarschijnlijk vanwege zijn veelvuldige absenties, nam het kapittel in juni 1583 ineens het besluit om hem te ontslaan en middels een vergoeding de zorg van de kapel en de boeken toe te kennen aan dhr. Crescenzo Donati uit Rieti. Opdat hij zich niet kon beklagen over de strenge maatregel, liet het kapittel hem, als uitzonderlijke gunst, meer salaris dan het strikt noodzakelijke uitbetalen. Maar Alessio ging er niet mee akkoord en legde de zaak voor aan de bisschoppelijk vicaris, wellicht voorgevend het begonnen jaar af te maken, waarvoor hij de stilzwijgende bevestiging had gekregen.

33 Angelo Sacchetti-Sassetti, 'La Cappella Musicale del Duomo di Rieti', in: *Note d'Archivio per la Storia Musicale*, jg. XVII, nrs. 4-6 (juli-december 1940), p. 138-140.

De 'Duomo di San Rufino' in Assisi.

Foto: auteur.

Het kapittel besloot, misschien om een lang en kostbaar proces te vermijden, dat de maestro een vergoeding voor zes maanden zou ontvangen, ook al had hij het laatste jaar er maar drie gediend. Alessio was hier kennelijk tevreden mee en verdwijnt voorlopig uit de archieven.³⁴

Op 2 september 1583 wordt vervolgens Tollius benoemd met de gebruikelijke bepalingen

en voor de duur van een jaar. Toen zijn tijd erop zat, wees het kapittel als onmiddellijke opvolger, maestro Rinaldo del Mel aan, een in die dagen tamelijk beroemde componist. Del Mel had voor het kapittel enkele motetten gecomponeerd en aan hen opgedragen. Hij liet enkele maanden

³⁴ *Ibidem*, p. 140-141.

na indiensttreding weten dat hij deze graag in Venetië zou laten drukken als hem daartoe een subsidie werd toegekend. Het kapittel, blij met de eer die het zou toekomen door deze publicatie, besloot het benodigde geld voor de druk beschikbaar te stellen, mits het niet boven de som van 16 scudi zou uitkomen. Maar, enkele dagen na dit besluit, verliet Del Mel wegens persoonlijke zaken de stad, ondanks het uitgesproken verbod. Het kapittel was daarover verontwaardigd en kwam niet alleen terug op het besluit om een subsidie voor de uitgave van de motetten te verstrekken, maar ontsloeg hem ook op staande voet.³⁵ Ook in de hierop volgende jaren is er sprake van regelmatige wisselingen in de functie van kapelmeester in de Dom van Rieti. Een enkele kapelmeester houdt het drie jaar vol, maar de meesten vertrekken alweer binnen een jaar.³⁶

Uit de archieven blijkt dat Tollius op 6 juli 1584 nog als kapelmeester in Rieti actief is, zijn termijn loopt dan nog tot 2 september van dat jaar. Het is niet duidelijk of Tollius zijn termijn heeft vol gemaakt, maar vanaf 27 oktober is hij in ieder geval in Assisi te vinden.³⁷ De afstand tussen Rieti en Assisi is ongeveer 100 kilometer en dus in enkele dagen te overbruggen. Er is daarom geen reden om aan te nemen dat Tollius eerder dan 2 september uit Rieti is vertrokken.

In Assisi

In 2009, tijdens onze eerste reis naar Italië in het voetspoor van Tollius, bezocht ik samen met mijn vrouw eerst Rieti en van daaruit vertrokken we naar Assisi. De verwachting was dat we dieper de geschiedenis zouden binnendringen, maar dat viel tegen. Het authentieke Rieti was veel aantrekkelijker geweest dan het toeristische Assisi. De relatie met Tollius die in Rieti nog haast tastbaar was, bleek in Assisi vrijwel afwezig. Het duurde even voordat we ons realiseerden dat we niet in de stroom dagjesmensen mee moesten lopen, want die leidde naar de basiliek van Sint Franciscus. De

kerk waar Tollius had gewerkt, de ‘Duomo di San Rufino’, bleek juist aan de andere kant van het stadje gelegen.

Na enige tijd tegen de stroom in gelopen te hebben werd het steeds rustiger en uiteindelijk bleek de kathedraal in een verstilde hoek van de oude stad te liggen. Helaas bleek ook nog eens dat het archief wegens een verbouwing gesloten was, waardoor we de archiefstukken niet in handen konden krijgen.

Wel werden we in contact gebracht met een bejaarde pater, Giuseppe Biselli, de huidige leider van het domkoor en dus de hedendaagse opvolger van Tollius. Hij haalde voor mij een boekje tevoorschijn van ene Albino Varotti, met de titel ‘La Cappella Musicale di San Rufino in Assisi’. Omdat wij – ondanks de aankondiging van ons bezoek via de mail – helemaal voor niets uit Amersfoort waren gekomen, mochten we het boekje van acht euro met 30 % korting kopen! Een snelle blik leerde dat Tollius er uitgebreid in besproken werd en ik had ook het tienvoudige van de € 5,60 wel willen betalen voor de geboden informatie. Er werden adressen en telefoonnummers uitgewisseld en na enige tijd namen we afscheid van deze allerhartelijkste opvolger van onze stadgenoot. Later stuurde hij via de mail nog een PDF van een artikel van Maddalena d’Amico, met de titel ‘Il Musicista Fiammingo Jan Tollius, Maestro di Cappella in Assisi’, waarin ook enkele afbeeldingen van archiefstukken waren opgenomen. Beide teksten waren nieuw voor me en hebben veel informatie gegenereerd. Het onderstaande is dan ook met name op deze twee teksten gebaseerd. Omdat ik niet in de gelegenheid ben geweest de archiefstukken zelf te zien en te fotograferen, ben ik

³⁵ *Ibidem*, p. 141. ³⁶ Angelo Sacchetti-Sassetti, ‘La Cappella Musicale del Duomo di Rieti’, in: *Note d’Archivio per la Storia Musicale*, jg. XVIII, nr. 2 (maart-april 1941), p. 49. ³⁷ Assisi, Archivio Capitolare di S. Rufino, ms. 162-15, Atti Amministrativi, vol. V, c. 34^v.

aangewezen op de transcripties van anderen. Op sommige plaatsen levert dat onduidelijkheden op, die hopelijk in de toekomst nog kunnen worden opgelost. In een aantal stukken heeft Tollius zijn handtekening geplaatst. Omdat ik daarvan geen goede afbeeldingen heb, kan ik die hier helaas niet tonen. Gelukkig biedt het archief in Rome een mooi voorbeeld van zijn authentieke handtekening, zodat verderop in dit artikel toch een afbeelding daarvan geplaatst kan worden.

De beschikbare informatie over het reilen en zeilen van de muziekkapel in de kathedraal van de heilige Rufinus toont een vergelijkbaar beeld met dat van Rieti. In de tweede helft van de zestiende eeuw werden rustige perioden afgewisseld met hectische momenten. We pakken de draad op in 1575, als op 8 januari een nieuwe sopraan wordt aangenomen in het domkoor. Het was een man, want vrouwen konden geen betaalde functie in de kerk bekleden. De naam van de man was Silvio, maar het is niet duidelijk of het een castraat was of een falsettist (countertenor). Dit heeft enig belang, omdat Tollius tien jaar later in het gezelschap is van een castraat en dat zou wel eens deze man kunnen zijn geweest. Zekerheid daaromtrent hebben we echter niet. Silvio krijgt van het kapittel een soutane en een koorhemd, omdat hij die tijdens zijn dienst in het koor nodig heeft.³⁸

Op 6 januari 1576 vernieuwt het kapittel van de S. Rufino de aanstelling van Don Marcantonio Contolini als kapelmeester. Contolini is de eerste kapelmeester in de S. Rufino die ook belast is met de taak van muziekleraar van de geestelijken aan het bisschoppelijk seminarie van Assisi. In september van datzelfde jaar besluit het kapittel het salaris van de organist Don Camillo Laureto aan te passen, omdat hij in feite ook de taak van verva-

gend kapelmeester uitvoert.³⁹

Op 4 augustus 1577 werd Don Francescantonio Contolini kapelmeester in de S. Rufino, de broer van Marcantonio. Tegelijkertijd geeft het kapittel aan de nieuwe kapelmeester de opdracht tot het werven van nieuwe zangers.⁴⁰ Daarna werpen de akten van het kapittel van de kathedraal van Assisi licht op een nogal roerige periode van het domkoor omdat eerst meester Contolini geschorst wordt, maar op 17 september van dat jaar wordt dat herroepen. In de tussentijd was hij vervangen door de geestelijke Don Giuseppe da Gubbio, waarmee hij nu afwisselend de dienst vervult tot het verstrijken van zijn jaarcontract. Ten slotte wordt met een zeer ernstige resolutie⁴¹ door het kapittel besloten Contolini toch te ontslaan 'vanwege zijn hardnekkigheid en ongehoorzaamheid'. Hierdoor blijft Giuseppe da Gubbio alleen over als kapelmeester van de S. Rufino.⁴² Op 8 augustus 1578 komt het kapittel tot mildere besluiten en, aangezien Contolini in de tussentijd in staat was geweest om bij een jongen een prachtige sopraanstem te ontwikkelen, werd besloten beiden in dienst te nemen.⁴³ Op 21 september 1584, dus slechts een maand voordat Tollius arriveert, wordt nog een nieuwe kapelmeester benoemd in de persoon van Benso, zoon van wijlen de zanger Marcantonio Benso.⁴⁴ Waarom deze man al na een maand moest worden opgevolgd blijft onduidelijk.

Op 7 december 1584 wordt door de kanuniken van de kathedraal van Assisi 'Dominum Joannem Tulium Flamengum' als kapelmeester benoemd voor een jaar. De spelling van de naam toont het verband met de kapelmeester uit Rieti. In de archieven van Assisi is overigens ook al vaak sprake van een 'o' in de naam. Dat het hier

³⁸ Albino Varotti, *La Cappella Musicale di San Rufino in Assisi – Contributo per una storia* (Assisi, Presso Cappella Musicale San Rufino 1967), p. 25. ³⁹ Varotti, *o.c.*, p. 26.

⁴⁰ Varotti, *o.c.*, p. 26. ⁴¹ Als datum wordt door Varotti

opnieuw 17 september 1577 gegeven, maar dat is in strijd met het bovenstaande. ⁴² Varotti, *o.c.*, p. 26. ⁴³ Varotti, *o.c.*, p. 27. De Latijnse tekst luidt: *inservit ecclesie istae cantando cantu figurato*. ⁴⁴ Varotti, *o.c.*, p. 27.

daadwerkelijk gaat om onze stadgenoot wordt bevestigd in een brief van de bisschop van Assisi aan zijn collega in Padua, als hij over 'Gio. Tollo d'Amersforest' schrijft dat hij de voormalige kapelmeester van zijn kerk is.⁴⁵ Deze brief komt later nog in zijn geheel aan de orde.

Waarom de aanstelling pas op 7 december in het kapittel wordt besproken is niet duidelijk, want Tollius is al vanaf 27 oktober in Assisi aan het werk. In een archiefstuk dat door d'Amico in haar artikel wordt geciteerd, maar waarvan geen datum wordt gegeven, staat het volgende: 'De heer Iovani Tollo, muziekmeester in de San Rufino kerk, moet als salaris ontvangen vanaf 27 oktober 1584 tot en met de laatste dag van maart 1585 acht fiorini per maand, dat zijn 40 fiorini en twee bolini'.⁴⁶

Op 2 november 1584, dus opnieuw voordat zijn aanstelling definitief is, bespreekt het kapittel Tollius' verzoek om de priesterwijding te mogen ontvangen. Hier lezen we de volgende tekst: 'alle kanunniken van de genoemde kerk hebben in de naam van het kapittel naar uw wens uitgekozen de heer Caesar Sperellus en dhr. Pantaleus Bisticchi om met dhr. bisschop van Assisi te spreken of hij dhr. Joannes Tollius uit de Nederlanden tot priester zou willen wijden opdat Tollius in lijve in de kathedrale kerk als kapelmeester dienst kan doen'.⁴⁷ Of de bisschop aan dit verzoek heeft voldaan is onduidelijk en wordt door Varotti betwijfeld gezien de ontwikkelingen die zouden volgen. Hij schrijft daarover: tot dusver heeft men algemeen aangenomen dat Tollius in Assisi franciscaan is geworden, maar het voorstel van het Domkapittel aan de bisschop om hem toe te laten

tot de priesterwijding, lijkt gezien de gebruikelijke praktijk van de Kerk in zulke zaken, op grond van het bewijsmateriaal uit te sluiten.⁴⁸

Een maand later volgt uiteindelijk de vermelding van de definitieve aanstelling van Tollius als kapelmeester van de S. Rufino in Assisi: 'door dhr. Caesar Sperellus was voorgesteld dat het goed zou zijn in de kerk aan te nemen tot meester van de muziekkapel dhr. Joannes Tollius uit de Nederlanden voor een jaar en met instemming van het kapittel, met een salaris van vier scudi per maand'.⁴⁹ De akten van het kapittel melden ook nog dat 'de zich Johannes noemende' eigenhandig het gezegde accepteert en onderschrijft.⁵⁰ Voorts melden de archieven nog een aantal keren dat Tollius zijn salaris heeft ontvangen en telkenmale tekent hij voor ontvangst. De teksten zijn lastig te doorgronden en er bestaat daardoor enige twijfel over de correctheid van de transcripties. De behoefte aan foto's van de originelen is dan ook groot.

Het dienstverband van Tollius werd op 5 september 1586 plotseling beëindigd, ook al gaat de laatste betaling door tot 1 oktober van dat jaar. Volgens de documenten had hij in dienst moeten blijven tot april 1587. Op 5 september had hij een aanvaring met Francesco Alfani, kanunnik van de kathedraal, die zijn verwijdering eiste.⁵¹ Op die datum vermelden de akten van het kapittel van de kathedraal dat Don Giovanni Tollo uit de Nederlanden en een gecasteerde sopraan ontbraken in de muziekkapel. Door het kapittel wordt 'om een toetsing te houden' nagevraagd of moet worden voorzien in een andere kapelmeester en castraat ofwel in de vrijlating van de genoemde mannen.

⁴⁵ Brief van Brugnatelli, bisschop van Assisi (Padua, Archivio Capitolare della Cattedrale, *Atti Capitolari*, c.241). ⁴⁶ Assisi, Archivio Capitolare di S. Rufino, ms. 162-15, *Atti Amministrativi*, vol. V, c. 34^v. ⁴⁷ Assisi, Archivio Capitolare di S. Rufino, ms. 112-4, *Atti Capitolari*, c.43^r. ⁴⁸ Varotti, *o.c.*, p. 28.

⁴⁹ Assisi, Archivio Capitolare di S. Rufino, ms. 112-4, *Atti Capitolari*, c.43^v. ⁵⁰ Varotti, *o.c.*, p. 27. ⁵¹ Maddalena d'Amico, *Il Musicista Fiammingo Jan Tollius Maestro di Cappella ad Assisi* (uit de mij toegestuurde PDF is niet af te leiden in welk tijdschrift dit artikel is gepubliceerd), p. 168.

Er werd besloten om in een nieuwe kapelmeester te voorzien. Op 12 oktober daaropvolgend werd Tollius vervangen door Gio. Battista Contolino, voordien organist in de S.M. Maggiore te Spello (over de procedure volgen straks nog enkele details).⁵² Uit het vervolg mogen we afleiden dat Tollius – en vermoedelijk dus ook de castraat – op 5 september gevangen zijn gezet, maar het is niet duidelijk welk motief hieraan ten grondslag heeft gelegen. Wel wordt duidelijk dat Tollius zich geconfronteerd zag met een hele serie problemen die tijdens zijn verblijf in Assisi waren ontstaan. Er zijn diverse documenten van processen aan het licht gekomen waar de componist bij betrokken was.⁵³

In het eerste proces verschijnt Tollius als getuige in de verdediging van een geestelijke. In dit proces, dat teruggaat tot 18 oktober 1585, blijkt dat de bewuste geestelijke, Nicolò Aloisi, en zijn ‘makers’ Tollius beledigd hadden en daarvoor in de rots van Assisi gevangen waren gezet. Ter verdediging van Nicolò was diens vader tussenbeide gekomen en eiste de vrijlating van zijn zoon. Tollius had al eerder tegenover de bisschop en de vicaris gesteld dat hij nooit door Niccolò was beledigd en als gevolg van deze nieuwe getuigenis werd de clericus binnen twee weken vrijgelaten.⁵⁴

Van heel andere aard is het proces van 3 oktober 1586, hierin werd Tollius zelf onderworpen aan het gerecht. Uit de documenten blijkt dat de maestro al in de gevangenis verbleef gedurende de voorgaande periode en dat hij werd vrijgelaten op voorwaarde dat hij Assisi niet zou verlaten met een waarborgsom van 100 dukaten. Hij was ook ontslagen van zijn dienstverband bij de S. Rufino en had dientengevolge moeite in zijn levensonderhoud te voorzien. Tollius heeft toestemming gevraagd aan de apostolisch vicaris van Assisi, Fabrizio Mandosi uit Rome, met een nieuwe waarborgsom zich naar Vaticaanstad te mogen begeven om voor kardinaal Savelli of andere superieuren van het ‘Sant’Uffizio’ te verschijnen. Hij

beloofde zich binnen zes dagen in Rome te melden en benoemde de heren Ascanio Bonacquisti en Demofonte Allegretti uit Assisi als zijn borgstellers. Deze laatste had volgens de documenten van de S. Rufino op 14 november en 5 december 1585 namens Tollius zijn salaris geïnd en was dus een vertrouwenspersoon. In het tweede en laatste document van het proces, dat plaats vond op 8 oktober 1586, refereerde Tollius aan de woordenwisseling tussen hem en Francesco Alfani, die aan het kapittel van de kanunniken van de S. Rufino een schriftelijke getuigenis tegen hem had afgelegd. De componist vroeg aan de apostolische vicaris Mandosi of hij een kopie van deze getuigenis kon krijgen, omdat hij van plan was naar Rome te gaan en indien nodig om zich te kunnen rechtvaardigen ten opzichte van de beweringen. De vicaris accepteerde dit voorstel en liet de gevraagde kopie maken.⁵⁵

Met het Sant’Uffizio (‘heilig bureau’) in Rome wordt doorgaans ‘La Congregazione della sacra romana e universale Inquisizione’, de inquisitie bedoeld. We mogen daarom veronderstellen dat het hier ging om een beschuldiging van ketterij. Deze veronderstelling wordt ondersteund door een gebeurtenis enkele jaren later, als Tollius inmiddels in Padua werkt. Op 5 maart 1589 wordt hij namelijk geschorst van de dienst in het koor van de kathedraal van Padua, omdat bleek dat hij in Assisi was aangeklaagd op verdenking van ketterij. Giuseppe Brugnatelli, de bisschop van Assisi aan wie Tollius een verzoek om hulp stuurde, reageerde naar het kapittel van de kathedraal van Padua met de volgende brief.

AAN DE ZEER GROOTSE EN ZEER
EERWAARDE HEREN

Als Broeders de heren Girolamo Michiele en
Camillo Bonomo kanunniken van Padua.

⁵² Varotti, *o.c.*, p. 28. ⁵³ d’Amico, *o.c.*, p. 168.

⁵⁴ d’Amico, *o.c.*, p. 168-169. ⁵⁵ d’Amico, *o.c.*, p. 169.

Zeer magnifieke en zeer eerwaarde heren als geliefde broeders; als ik het schrijven van U.E. op de 17^e van de afgelopen maand, ontvangen op de 16^e van deze maand, eerder had ontvangen, had ik eerder geantwoord. Nu antwoord ik u, in waarheid, dat de heer Giovanni Tollio uit Amersfoort kapelmeester is geweest aan mijn kerk en naar waarheid dat hij valselijk is beschuldigd van ketterij en vrijgesproken; en een groot deel van de getuigenissen tegen hem die onderzocht zijn, zijn bestraft, en voor zo ver ik hem heb meegemaakt, heb ik hem gekend als een goed Katholiek. En als ik U.E. in iets anders kan dienen, bied ik mij prompt aan om dat te doen, als God het gelieft.

Uit Rome, op 19 april 1589.

Aan U.E. als Broeder,

G. Brugnatelli, bisschop van Assisi.⁵⁶

Aldus werd Tollius volledig gerehabiliteerd en hersteld in zijn functie.⁵⁷

Na het vertrek van Tollius uit Assisi gaat het kapittel op zoek naar een nieuwe kapelmeester: zij kiest in eerste instantie voor een zekere Don Lorenzo, kapelmeester uit Foligno. Hij ging echter niet akkoord en het kapittel belastte de kanunniken Adriano Maghetto en Cesare Sperelli om in zijn plaats een zekere Don Ferrero (of Ferreretto) op te roepen, de bijnaam van Giambattista Contolini, voormalig organist van S.M. Maggiore in Spello. Deze bleef tot 12 april 1587, toen werd Don Marcantonio Contolini opnieuw benoemd tot kapelmeester. Hij wordt op 7 juli 1588 opgevolgd door de Fransman Don Claudio Nevros (of Muris).⁵⁸ Ook hier zien we dus dat de functie van kapelmeester in de regel slechts enkele jaren door dezelfde musicus wordt bekleed. In 1628 zou de bekende componist Giacomo Carissimi nog enige tijd de post van kapelmeester aan de S. Rufino in Assisi bekleden, maar ook hij verliet deze post binnen een jaar.⁵⁹

In Rome

Tollius vertrok in 1586 vanuit Assisi naar Rome en kreeg daarvoor zes dagen de tijd. Kennelijk was dat een redelijke termijn om de afstand van ongeveer 200 kilometer in af te leggen. We weten niet precies op welke datum Tollius uit Assisi vertrokken is, maar op 8 oktober legde hij er nog een verklaring af in het proces dat tegen hem gevoerd werd. Zijn vertrek zal dus kort daarna zijn geweest en zijn aankomst in Rome mogen we dus veronderstellen in de tweede helft van oktober 1586.

In oktober 2010 bezocht ik 'de stad der steden' in het kader van mijn speurtocht in het voetspoor van Tollius. Een aantekening in een boek uit 1880 intrigeerde mij. Antonino Bertolotti – een onderzoeker die verschillende publicaties in het licht gebracht heeft met informatie uit de Romeinse archieven – schreef in zijn boek 'Artisti Belgi ed Olandesi a Roma nei secoli xvi, e xvii' het volgende: '*Gio. Tollio del q. Giovanni* fiammingo, musico, già maestro di cappella in Assisi è udito a dì 8 luglio 1587 qual teste in difesa di Stefano Sermon francese cocchiere (*Liber Invest., an. 1587, fol. 71*)'.⁶⁰ Op 8 juli 1587 legde Tollius dus een getuigenis af in een kwestie rond een Franse koetsier. Hij wordt hier de voormalige kapelmeester van Assisi genoemd en op grond daarvan ging ik er aanvankelijk vanuit dat hij dus geen nieuwe functie bekleedde, althans niet een functie waarnaar beter verwezen kon worden dan naar zijn voormalige betrekking.

Ik wilde het document graag met eigen ogen zien en begaf mij naar het 'Archivio di Stato di Roma' en zonder veel moeite kreeg ik het in handen. Het blijkt dat Tollius hier een getuigenis ten gunste van Stefano Sermona, de Franse koetsier, heeft afgelegd. Hij geeft aan hem nog uit

⁵⁶ Archivio Capitolare della Cattedrale, *Atti Capitolari*, c.241. ⁵⁷ Varotti, *o.c.*, p. 28-29. ⁵⁸ Varotti, *o.c.*, p. 30-31. ⁵⁹ Varotti, *o.c.*, p. 31. ⁶⁰ A. Bertolotti, *Artisti Belgi ed Olandesi a Roma nei secoli xvi, e xvii* (Firenze-Roma 1880-1885), p. 311.

De handtekening van Tollius.

Foto: Archivio di Stato di Roma.

Het beroep van Tollius in Rome.

Foto: Archivio di Stato di Roma.

Assisi te kennen en dat ze samen naar Rome zijn gereisd. De aanduiding ‘voormalig kapelmeester te Assisi’ is dan ook niet op basis van het feit dat Tollius geen nieuwe functie bekleedde, maar om aan te geven dat hij de man goed kende. In de onderhavige kwestie is tot nu toe alleen het getuigenis van Tollius aan het licht gekomen, de aanklacht en eventuele andere getuigenissen zijn nog niet teruggevonden. Op basis van wat Tollius aangeeft mogen we veronderstellen dat de koetsier beschuldigd is van kledingdiefstal of iets dergelijks. In de getuigenis geeft Tollius namelijk aan dat de koetsier – die volgens zijn zeggen niet stonk en een goed mens was – nette kleding had, hoewel sleets, dat hij zijden sokken droeg en dat hij geen andere kleren bij zich had dan die hij aanhad tijdens de reis. Voor ons van groter belang is de ondertekening van deze getuigenis. De tekst is door een klerk genoteerd, maar Tollius heeft hem eigenhandig ondertekend: ‘Io Giovan Tollio musico affirmo quant di sopra’ (Ik, Joannes Tollius, musicus, bevestigt hetgeen hierboven staat).

Dit levert ons dus een authentieke handtekening van Tollius op. Niet minder interessant is de aanhef van de getuigenis. Hier staat namelijk: ‘Jo: Tollius (onleesbaar) Flanders Musicus In Sto. Spiritu’.

Hij was dus weldegelijk weer als musicus actief en wel in de kerk van het oudste ziekenhuis ter wereld: de Santo Spirito in Sassia.

Dit ziekenhuis en de naastgelegen kerk zijn nog altijd aanwezig in het hartje van Rome, op een steenworp afstand van het Sint Pietersplein.

Er is geen reden om eraan te twijfelen dat Tollius tussen zijn aanstelling in Assisi en Padua, dus in de periode oktober 1586 tot mei 1588, in Rome verbleef en daar werkte als zanger in de kapel van het ziekenhuis. Verder archiefonderzoek in Rome zal hopelijk nog het een en ander aan het licht brengen.

Tollius' laatste jaren

Recent archiefonderzoek in Amersfoort, ingezet om meer te weten te komen over de periode voorafgaand aan zijn vertrek naar Italië, heeft juist over de laatste levensfase van Tollius veel nieuwe feiten aan het licht gebracht. Hoewel in dit artikel de aandacht in de eerste plaats uitging naar de jaren tot en met 1588, wil ik de recent gevonden informatie hier niet onvermeld laten.

Vanaf 1608 verschijnt de naam Jan Tol met enige regelmaat in de Amersfoortse archieven. De spelling van zijn naam is divers, maar regelmatig zien we de toevoeging ‘musicus’ en het is

**De kerk van het ziekenhuis
'In santo spirito' te Rome.**
Foto: auteur.

dan ook evident dat we hier met een en dezelfde persoon van doen hebben. Hieronder een overzicht van de vermeldingen in Archief Eemland.⁶¹

- 05-05-1608: Jan Tholl (inzake de verkoop van een huis aan de Sint Andriesstraat)
- 08-01-1610: Mr. Johan Tholl, musicus en zijn erven (inzake een door Jan verstrekte lening van 100 gulden aan Aeltgen Gerrits)
- 17-05-1610: Jan van Ingen voor Mr. Jan Toll (inzake een door Jan verstrekte lening van 200 gulden aan Cornelis Jansz Drost en Catharina Jaspers)
- 29-05-1610: Mr. Jan Tholl, musicus en zijn erven (inzake een door Jan verstrekte lening van 200 gulden aan Gerritgen Gerrits)
- 25-04-1612: Mr. Jan Tholl, musicus en zijn erven (inzake de jaarlijkse rente op een door Jan verstrekte lening van 100 gulden aan: Gerritgen Gerrits)
- 23-01-1618: Mr. Johan Tholl, musicus (inzake een rentebrief op een huis in de Krommestraat, in het centrum van Amersfoort)
- 04-03-1628: Mr. Jan Toll, musicus (inzake een huis in de Vijver, dit is een straat in het centrum van Amersfoort, lopend van het Havik naar de Hof)

- 11-03-1628: Mr. Toll, musicus (inzake hetzelfde huis in de Vijver)
- 09-05-1643: de erven van Mr. Johan Tol, musicus (inzake hetzelfde huis in de Vijver)

De exacte interpretatie van de bovengenoemde gegevens moet nog plaatsvinden, met name over de vraag in hoeverre Tollius fysiek in Amersfoort aanwezig moet zijn geweest om zijn zaken aldaar te kunnen regelen. Het is echter op basis van deze gegevens wel aannemelijk dat hij op 11 maart 1628 nog in leven was en de kans lijkt groot dat hij niet in Kopenhagen is gebleven, maar in de omgeving van Amersfoort vertoefde. Op 11 en 13 mei 1629 wordt in Utrecht zijn erfenis geregeld en hij moet dus tussen 11 maart 1628 en 11 mei 1629 gestorven zijn. Archiefonderzoek in Padua, Kopenhagen, Amersfoort en Utrecht zal meer gegevens over dit laatste deel van het leven van Tollius aan het licht moeten brengen. In een volgend artikel hoop ik de draad in Rome dan ook weer op te pakken en het voetspoor van Tollius verder te volgen naar Padua, Kopenhagen en weer terug naar Amersfoort.

⁶¹ Met dank aan de vrijwilligers die in Archief Eemland namen en feiten uit de documenten in een database hebben ingevoerd.